

ПОНЯТТЯ І ВИДИ НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ МАЙНА

Спесівцев Денис Сергійович,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету імені Лесі Українки
Orcid ID: 0000-0001-7337-7907
Scopus Author ID: 57218913451

Гофман Юрій Богданович,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-8200-7059

Стаття присвячена розгляду правової природи націоналізації як способу переходу права власності на майно, а також аналізу причин і мети її здійснення.

У статті аналізуються сучасні погляди до розуміння націоналізації, а також визначення співвідношення категорії «націоналізація» з категоріями «експропріація» та «конфіскація».

У ході дослідження автори звертаються до аналізу наукової літератури, а також практики Європейського суду з прав людини. Визначається специфіка воєнних націоналізацій воєнного часу, а також мирного періоду.

Формується висновок, що націоналізація є невідлучним супутником розвитку інституту права власності і детермінує питання балансу приватних і публічних інтересів, а тому являє собою важливий юридичний та економічний механізм його забезпечення.

Автори констатують, що термін «націоналізація» позначає практично будь-який перехід права власності від приватної особи (фізичної чи юридичної особи) у власність держави. При цьому за критерієм примусовості проведення націоналізації поділяються на примусові та добровільні.

Примусова націоналізація проводиться незалежно від волі власника майна у той час як добровільна за його згодою або навіть ініціативою. Примусові націоналізації необхідно поділяти за критерієм оплатності на конфіскацію (безоплатна націоналізація), яка, як правило, є покаранням за протиправну поведінку, а також експропріацію, яка є оплатним переходом майна у власність держави. Націоналізації які здійснюються примусово та безоплатно і при цьому не є різновидом покарання особи у сучасних умовах слід вважати протиправними. Добровільні націоналізації за критерієм оплатності варто поділяти на альтруїстичні (безоплатні), а також комерційні (оплатні). При цьому за критерієм обставин і мети здійснення націоналізації пропонується диференціювати на: 1) невоєнні націоналізації мирного періоду; 2) невоєнні націоналізації воєнного часу; 3) воєнні націоналізації мирного часу; 4) воєнні націоналізації воєнного часу.

Ключові слова: націоналізація, експропріація, конфіскація, воєнний стан, війна, ЄСПЛ, судова практика, право власності, майно.

Spiesivtsev Denys, Hofman Yurii. The concept and types of property nationalization

The article deals with consideration of juridical nature of nationalization as the way of ownership transfer as well as with the analysis of the causes and aim of nationalization.

Researching the issue the authors are turning to the scientific literature as well as to the practice of the European Court of Human Rights. The feature of the "war nationalizations" and nationalization of the peace time are determined.

It is concluded that nationalization is an inseparable satellite of the institute of ownership genesis, which determines the issue of balance between private and public interests and is the important juridical and economic mechanism of its provision.

The authors state that the term "nationalization" nominates almost every kind of ownership right transfer from the private person (natural person or legal entity) to state. At the same time the nationalization can be differentiated by the criterion of coercion into forced and voluntary.

The forced nationalizations is carried out despite of the owner`s will while the voluntary nationalization is carried out by the owner`s initiative. The forced nationalizations at the same time can be divided by the criterion of compensation into the confiscation (non-compensatory nationalization), that provides as a rule as the punishment for illegal behavior and into the expropriation that is the compensatory ownership right transfer to the state. Nationalizations that are committed with no compensation for owner and at the same time are not the punishment of the person are illegal in modern conditions. Voluntary nationalizations can be differentiated by the criterion of compensation in to the altruistic (non-compensatory) nationalizations and commercial (compensatory) nationalizations. At the same time by the criterion of the circumstances and the aim the nationalizations can be divided into the: 1) non-military nationalizations of peace time; 2) non-military nationalizations of war time; 3) military nationalizations of peace time; 4) military nationalizations of war time.

Key words: nationalization, expropriation, confiscation, martial law, war, ECHR, judicial practice, ownership, property.

Націоналізація майна супроводжує розвиток інституту права власності з самого початку його зародження. Більше того, якщо розглядати націоналізацію в якості юридичного процесу переходу права власності на певне майно від особи до держави, то у такому разі можна помітити певною мірою парадоксальну ситуацію.

У сутності, перші квазі-державні утворення, а згодом і держави виникли саме на основі принципу розподілу власності або ж, якщо бути більш точним – внаслідок утворення надлишкового продукту, що сприяло переходу від первісної форми спільного привласнення до індивідуального привласнення надлишкового продукту, тобто привласнення певними особами майна що перевищувало потреби групи у такому майні. Це, власне, і стало одним із перших проявів права власності.

У ході подальшого розвитку публічної влади вже держава, будучи у сутності продуктом розвитку економічних відносин і форм власності, почала привласнювати майнові блага фізичних осіб, поширюючи свою владу на них. Одним із історичних прикладів виступає явище, яке у Східній Європі називалося «окняжіння земель», тобто їх захоплення феодалами у сусідніх общин [1, с. 43].

Механізми позбавлення державою фізичних та юридичних осіб належного їм майна розвивалися тривалий час й мали різні варіації аж допоки буржуазні революції не затвердили непорушність права власності особи в якості одного з основних принципів правового регулювання майнових відносин.

Поряд із цим, як показав досвід розвитку майнових відносин у період після буржуазних революцій, забезпечити повну і ультимативну недоторканість права власності не виходить навіть у силу самих закономірностей майнового обороту, який передбачає втручання у права власності особи, принаймні, для забезпечення інтересів її кредиторів, не кажучи вже про те, що в окремих випадках позбавлення особи належної їй власності на користь держави переслідує за мету забезпечити інтереси усього суспільства і держави.

До недавнього часу проблема націоналізація майна була однією з важливих проблем, які отримували поступове вирішення на рівні практики Європейського суду з прав людини, проте сьогодні над нею змушують замислитися міждержавні збройні конфлікти. Недарма чи не найчастіше програми націоналізацій проводилися саме у воєнні періоди розвитку людства, прикладами чому виступають Перша та Друга Світові війни. Однак, як відомо, досить часто націоналізації проводилися також і повоєнний період, зокрема як елемент вирішення проблем, що виникли під час війни, а в окремих випадках націоналізації навпаки могли слугувати причиною війн.

Окремі аспекти цієї проблеми і виступають предметом нашого аналізу метою якого є визначення правової природи та видів націоналізації, а також спроба спрогнозувати подальший вектор застосування цього юридичного інструмента економічного регулювання суспільних відносин.

Юридичні аспекти проблеми націоналізації розглядалися, зокрема такими вченими як В. Є. Рубаник, М. J. Berger, G. Boggetti, D. L. Caglioti, A. L. Chua, A. Cumbers, C. M. Cunha Filho, Z. El Bernoussi, A. Ezeoha, F. P. Flores, M. Freyssenet, T. Hafsi, D. L. Hanley, T. M. Hanna, A. P. Kerr, R. Millward, N. Mulder, E. D. Re, C. M. Schmitthoff, J-M. Thouvenin, C. Uche, N. H. Waites.

Метою статті є визначення правової природи націоналізації майна як прояву динаміки права власності на нього, а також встановлення видів націоналізації з урахуванням практики правового регулювання її здійснення, досвіду реалізації, а також сучасних правових стандартів.

Насамперед, розглянемо *термінологічний аспект предмету дослідження*. Термін «націоналізація» досить часто вживається як у наукових дослідженнях, так і у положеннях національного законодавства країн світу. Однак, при цьому дуже часто він вживається паралельно з такими термінами як «експропріація», «конфіскація», «ліквідація» та іншими, що може вносити певну неточність у розуміння змісту відповідних наукових досліджень, положень нормативно-правових актів і судових рішень.

Традиційно у загальному розумінні націоналізація розглядається як процес переміщення майна (активів) від публічних організацій у приватну сферу, що, у сутності, є протилежністю процесу приватизації як переходу майна (активів) від держави у приватну сферу [2].

Націоналізація являє собою перехід права власності від приватної особи до держави, тобто зміну правового режиму певного майна з приватної власності на державну. Поряд із цим в сучасних умовах такий перехід може здійснюватись різними способами, зокрема бути добровільним і забезпечуватись укладенням договору між приватною особою і відповідним органом державної влади, його службовою чи посадовою особою, або ж навпаки мати примусовий характер і здійснюватись на підставі акту органу державної влади. Також перехід права власності від приватних осіб до держави може бути оплатним або ж безоплатним. Таким чином різноманіття механізмів зміни правового режиму майна з приватної власності на державну

сприяв введенню у понятійно-категоріальний апарат нових термінів. При цьому їх близькість у семантичному аспекті і відсутність чіткого розмежування на рівні визначень, закріплених у законі, вважаємо, і призвела до термінологічної плутанини. Адже дуже часто відповідні терміни вживались у нормативно-правових актах, які приймалися спонтанно в економічних ситуаціях, які потребували оперативного вирішення. Крім того, іноді використання альтернативних термінологічних одиниць для позначення відповідного процесу визначалося метою зміщення акцентів з націоналізації, яка в умовах визнання недоторканості приватної власності як одного з найбільших здобів буржуазних революцій XVI–XX століть виглядала ретроградно, у сторону категорій з альтернативним змістом.

У зв'язку з цим наразі найбільше питань виникає навколо співвідношення понять «націоналізація» та «експропріація». Поняття «конфіскація» і «ліквідація» переважно лише деталізують окреслені вище поняття.

Таким чином, в аспекті сучасного рівня розвитку теорії націоналізації майна можна виокремити три основні підходи до визначення її природи:

1) розкриття сутності націоналізації як поняття *sui generis* з розглядом експропріації як різновиду націоналізації – у межах такого підходу націоналізація розглядається як самостійне явище, яке можна поділити на окремі різвиди, серед яких у тому числі експропріація. Зокрема, E. D. Re ще у 1952 році визначав націоналізацію як акт державної влади, що посередництвом якого здійснюється переймання певної галузі економіки держави, незалежно від того чи пов'язується цей акт з компенсацією або ж ні. У той же час, якщо акт про націоналізацію не передбачає здійснення компенсації або пропонує неспівмірну або ілюзорну компенсацію, то у такому разі націоналізація є конфіскацією. Якщо ж націоналізація гарантує або пропонує співмірну компенсацію, вона являє собою експропріацію [3, с. 325].

Подібну позицію висловлюють F. P. Flores та C. M. Cunha Filho. Розглядаючи особливості «нафтових націоналізацій» у Болівії (1937) та Мексиці (1938)

вчені фактично охоплюють поняттям «націоналізація» конфіскацію урядом Болівії однієї із закордонних компаній, що була проведена на підставі Постанови про конфіскацію за порушення договору, а також експропріацію вісімнадцяти закордонних компаній, проведеної урядом Мексики на підставі Постанови про експропріацію [4]. Не знаючи рівень капіталізації відповідних компаній на той час, складно однозначно стверджувати чи передбачала націоналізація виплати справедливої компенсації в обох випадках, адже влада Болівії здійснила виплату у розмірі 1,5 млрд. доларів США для однієї компанії, у той час як влада Мексики 24 мільйони доларів США – для вісімнадцяти компаній [4]. Але важливо, що як конфіскація, так і власне націоналізація віднесені дослідниками до різновидів націоналізації у широкому розумінні.

Водночас дещо протилежний підхід до розуміння експропріації пропонує Енциклопедичний Словник Публічного Адміністрування, який визначає, що націоналізація може проводитись шляхом переходу права власності до держави взаємн сплати грошових коштів або ж шляхом експропріації [2], що дозволяє стверджувати, що у межах такого підходу експропріація, на противагу позиції, висловленої, E. D. Re, будучи різновидом націоналізації, проводиться безоплатно;

2) розкриття сутності націоналізації через поняття «експропріація» – за такого підходу «націоналізація» і «експропріація» фактично ототожнюються. Наприклад, M. J. Berger зазначає, що націоналізація має місце там, де держава експропріює частковий або повний контроль над публічною компанією або індустрією [5, с. 3]. Крім того, важливо відмітити, що Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) також оперує терміном «експропріація», зокрема у контексті того, що у разі її здійснення у межах правової системи певної держави повинна існувати процедура, що визначає наслідки експропріації, включаючи надання компенсації вартості експропрійованого майна, визначення суб'єктів права вимоги компенсації та будь-які інші питання, включаючи витрати на оформлення експропріації [6, п. 155].

У цілому слід відмітити, що такий підхід певною мірою вносить чіткість у сучасне розуміння безоплатного відчуження майна фізичної чи юридичної особи на користь держави. У його межах категорія «націоналізація», як вбачається, набуває загального значення і, як ми зазначали раніше, позначає майже будь-який перехід права власності від приватної фізичної чи юридичної особи до держави, у той час як експропріація розглядається як сучасний еквівалент націоналізації або ж як її різновид.

Хоча при цьому концептуально вбачається за можливе внесення ясності у це питання, припускаючи, що націоналізація позначає будь-який перехід права власності від приватної особи до держави у той час як експропріація – лише примусовий перехід;

3) Розмежування понять націоналізації і експропріації як однорівневих – у рамках такого підходу поняття націоналізації і експропріації розглядаються як однорівневі за певними критеріями. Наприклад, A. Ezeoha та C. Uche, цитуючи наукові джерела, зазначають, що захист іноземними державами приватних інвестицій їх громадян виступає звичайним пост-воєнним і пост-незалежним феноменом. При цьому, наприклад, участь Британського уряду у таких питаннях визначається позицією згідно з якою єдиним ресурсом інвесторів у відповідних справах експропріації або націоналізації виступає дипломатичний захист від їхньої держави [7, с. 9]. З цього слідує, що жодне із зазначених понять, тобто «націоналізація» та «експропріація» не є різновидами одна одної. Наприклад, C. M. Schmitthoff зазначав, що право на компенсацію виступає однією з важливих рис, які відрізняють націоналізацію базових галузей промисловості в Британії від експропріації майна, що проводилася у комуністичних країнах. На переконання дослідника, націоналізація передбачає здійснення компенсації у той час як експропріація або конфіскація – не передбачає [8, с. 566]. З цього вбачається, що різниця між націоналізацією та експропріацією проводиться за критерієм компенсації, тобто її наявності або відсутності відповідно.

Також, наприклад, Кембриджський Словник визначає націоналізацію як про-

цес переймання урядом контролю над бізнесом або галуззю [9] у той час як експропріація розкривається цим лексикографічним джерелом як «акт відбирання грошей або майна, що здійснюється, як правило, для громадського користування і не передбачає жодних виплат власнику, або ж для незаконного індивідуального використання відповідного майна» [10]. Це дозволяє припустити, що за такої диференціації різниця між націоналізацією і експропріацією полягає у тому, що націоналізація здійснюється законно у той час як експропріація – незаконно.

Проте у світлі аналізованого підходу цікавою є практика ЄСПЛ в частині застосування юридичних термінів. Для позначення процесу примусового вилучення у державну власність певного майна Суд, як ми зазначали раніше, завжди вживає термін «експропріація» (справи *Kutlu and Others v. Turkey* (application no. 51861/11), *Kopecký v. Slovakia* (application no. 44912/98), *Çiftçiler Joint Stock Company and Göksun v. Turkey* (application no. 62323/09), *Aliyeva and Others v. Azerbaijan* (application no. 66249/16) [6] і звертається до терміну «націоналізація» або «денаціоналізація» лише переважно при аналізі національного законодавства, що регулює відповідні відносини і яке вживає відповідну термінологію.

Крім того, термін «експропріація» вживається Судом незалежно від того чи здійснюється вилучення майна у державну власність платно або ж безоплатно (п. 188 of the Guide on Article 1 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights: protection of property) [6]. Наприклад, у справі *Former King of Greece & Others v. Greece* Суд бере до уваги національне законодавство Греції, яке передбачає здійснення повної компенсації вартості за експропрійоване майно (пункт 47). а також постанову (но. 225/1973), яка «була згодом видана диктатурою з метою конфіскації майна королівської родини» (пункт 55) [11].

І хоча у цілому ця справа переважно стосується саме справедливого балансу між захистом права власності і необхідністю забезпечення публічного інтересу, а тому і несправедливого в частині майнової компенсації вилучення майна, тим не менше

практика використання ЄСПЛ відповідної термінології дозволяє стверджувати про те, що термін «експропріація» використовується Судом для позначення процесу вилучення майна з приватної у державну власність незалежно від того чи здійснене таке вилучення зі сплатою компенсації або ж ні, а також від того, чи була компенсація, якщо вона сплачувалась, справедливою або ж ні. У протилежному випадку Суд не міг би кваліфікувати перехід майна у державну власність в якості експропріації поки не встановив би чи була здійснена оплата або ж ні і чи була вона, якщо здійснювалась, справедливою. Тому вживання терміну «експропріація» вже на початку судового рішення, а не у резолютивній частині, підтверджує його вживання судом у розуміння переходу майна у державну власність.

Стосовно конфіскації слід зазначити, що цей термін, як правило, вживається для позначення переходу права власності (переважно примусового) від приватних осіб до держави, що є покаранням за вчинення відповідними особами протиправних дій. Таким чином, конфіскація являє собою різновид націоналізації, яка має примусовий і безоплатний характер і по суті являє собою покарання. Наприклад, конфіскація активно застосовувалась державами під час Першої світової війни для позбавлення держави-супротивника та її громадян і юридичних осіб належного їм майна [12, с. 511–513].

Ураховуючи окреслені вище обставини, вважаємо найбільш виправданим використання терміну «націоналізація» для позначення акту державної влади щодо переходу права власності на майно від приватної особи до держави, а також власне відповідний процес переходу права власності. Такий підхід містить під собою семантичну основу, оскільки в основі терміну «націоналізація» лежить термін «*nation*», який позначає державу, зокрема велику групу людей, що живуть на одній території, зі своїм урядом, мовою, традиціями тощо [13].

У зв'язку з цим у загальному розумінні процес націоналізації передбачає перетворення майна у надбання певної нації, тобто робить його «національним». Критерії оплатності, безоплатності, добро-

вільності чи примусовості не є елементом зазначеного семантичного розуміння націоналізації.

При цьому в якості різновидів націоналізації варто розглядати експропріацію, яка може бути оплатною або безоплатною і яка проводиться, як правило, на підставі політично та/або економічно вмотивованого рішення органів державної влади, а також конфіскацію, яка являє собою націоналізацію, що проводиться в якості покарання.

Розглянемо види націоналізації і її мету. Націоналізація майна виступає цілеспрямованим актом держави у зв'язку з чим переслідує певну мету, яка, власне, і виступає драйвером проведення націоналізації.

У світлі викладеного вище слід констатувати, що націоналізація може проводитися у різних умовах. Це можуть бути як ситуації, що не пов'язані з війною, так і ситуації, що пов'язані із нею, як ситуації, що відбуваються при кризових явищах економіці, так і ситуації, які характеризуються нормальним функціонуванням економіки. Тому причини націоналізації завжди є різними.

Прикладом «довоєнних» націоналізацій виступають, зокрема проведена у Великобританії до 1910 року повна націоналізація телефонних комунікацій [14, с. 28] та націоналізація у 1916 році у США (на той момент США ще не вступили у Першу світову війну) [15, с. 8]. В якості прикладів пост-воєнних націоналізацій або націоналізацій мирного часу можна навести націоналізацію нафтового сектору Францією у 1924 році та Італією у 1926 році тощо [14, с. 30]. Водночас в якості прикладів націоналізацій воєнного часу виступають націоналізація у США таких підприємств як *Hummer Manufacturing Div.*, *Montgomery Ward and Co.* (1944–1945 роки), *Hughes Tool Co.* (1944–1945 роки) та інших [15, с. 17, 18]. У зв'язку з цим, деякі дослідники, зокрема А. Л. Чуа навіть припускають існування певної циклічності націоналізації і приватизації майна [16, с. 279, 302], що формує передумови умови для висновку, що відповідні процеси підкоряються глобальним економічним закономірностям, а сама націоналізація є невід'ємним елементом циклів

економічного розвитку. Проте, на відміну від націоналізації, яка проводиться у мирний час, націоналізація, яка проводиться під час війни відрізняється, як правило, саме своєю метою.

У цілому, як ми зазначали, націоналізація за своєю природою призводить до переходу права власності на майно від приватної особи до держави. Це основна мета націоналізації. Однак, вона не пояснює причини проведення націоналізації. Вони визначаються телеологічно більше конкретними цілями.

Зокрема довоєнна і після-воєнна націоналізації (або у цілому – «позавоєнні націоналізації»), які можна назвати націоналізаціями мирного періоду, як правило, визначаються політичними або економічними факторами. У сучасних джерелах можна зустріти позицію, що націоналізації після Другої світової війни пов'язувались з електоральними цілями [2], що створює підґрунтя для висновку про їх політичну обумовленість. Хоча, наприклад, на переконання А. Сумбсера, після трьох століть неоліберальної глобалізації віра у націоналізацію і державне планування як ключові економічні інструменти стала частиною домінуючої міжнародної економічної парадигми і новою хвилею модернізації. Саме тому широка програма націоналізації у Великобританії повоєнного періоду являла собою державну інтервенцію в економічну сферу у тому числі для ліквідації олігополії [17, с. 5]. Також націоналізація у Франції, яка проводилася у 1945 році переслідувала економічну мету – економічне відновлення держави [5, с. 369]. Націоналізація Президентом Єгипту Насером Суецького каналу була здійснена для можливості отримання мита щоб забезпечити фінансування будівництва Асуанських гребель [18, с. 369].

Таким чином націоналізація майна у мирний час може бути спрямована на досягнення безпосередніх економічних результатів, наприклад, отримання джерел доходу, для їх використання при реалізації державою своїх функцій. Також націоналізація може проводитись, наприклад, у зв'язку з вичерпуванням фондів приватних підприємств [2], що ставить підприємство під загрозу банкрутства, і що, своєю чергою, може спричинити як

негативний соціальний вплив, зокрема у вигляді безробіття, так і негативні економічні наслідки у вигляді припинення відрахувань до державного бюджету або позбавлення громадян і держави можливості отримання певних майнових благ вітчизняного виробництва. У такому разі метою націоналізації є вирішення відповідних проблем товарно-майнового забезпечення.

Водночас націоналізація, яка проводиться у воєнний час, дуже часто переслідує іншу мету. Нею може виступати нанесення економічного ураження ворогу, нейтралізація іноземних агентів в економіці держави, покарання за воєнні дії або за підтримку ворожої держави і навіть вивільнення коштів для військових цілей або здійснення компенсації воїнам і родинам загиблих у війні [19, с. 524]. Такий вид націоналізації, як правило, проводиться без надання компенсації особі, у якої вилучається майно, що наділяє її ознаками конфіскації. В якості одного із прикладів такої конфіскації можна навести націоналізацію у 1944 році Югославською владою майна підприємства «*La Dalmatienne*».

Підприємство було визнане винним у тому, що починаючи з 1941 року переорієнтувало своє виробництво на потреби країн Осі, а згодом передало у розпорядження італійських і німецьких окупаційних військ запаси промислових товарів, які були використані для ведення війни. Ураховуючи те, що тогочасним законодавством Югославії передбачалася кримінальна відповідальність як фізичних, так і юридичних осіб, до компанії «*La Dalmatienne*» було застосовано ті міри кримінальної відповідальності, які могли бути застосовані до юридичної особи у цілому, і якою виступила конфіскація майна [20, с. 414, 416–417].

Таким чином конфіскації воєнного часу дуже часто безпосередньо пов'язані з феноменом війни. Під час війни націоналізація, міцно пов'язується з війною на рівні мети у зв'язку з чим при застосуванні відносно ворога стає «економічною зброєю» [21, с. 84]. Саме тому конфіскації воєнного періоду дуже часто являють собою засоби впливу на супротивника на рівні економічного протистояння.

У той же час необхідно відмітити, що окреслена вище диференціація націоналізацій за критерієм обставин здійснення на націоналізації воєнного і мирного часів є досить умовною. Адже, наприклад, націоналізації залізниць, телеграфів, поштового зв'язків і енергетичного сектору, які здійснювались на початку ХХ століття у Європі, пов'язувались переважно зі стратегічним значенням відповідних галузей, а тому і питанням національної безпеки держав. Хоча при цьому такі націоналізації здійснювались у мирний час і, можливо, лише з огляду на потенційну ймовірність війни.

З іншого боку, наприклад, націоналізація у 1941 році у США виробника бойових літаків – *North America Aviation Inc.*, чітко обумовлювалось національною безпекою на випадок війни, учасником якої США на той час ще не була. І, навпаки, здійснена у листопаді 1943 року у США націоналізація окремих шахт, а також націоналізація у квітні 1944 року окремих структур *Montgomery Ward* (корпорації-ритейлера, що спеціалізувалася на доставці товарів поштою) хоча і проводилася в умовах воєнного стану, однак спрямовувалась на вирішення проблеми зі страйками на підприємствах [15, с. 12, 14] і не пов'язувались безпосередньо з воєнною метою.

Водночас націоналізації у формі конфіскації може мати місце і після війни. У такому разі націоналізація здійснюється за поведінку певної особи під час війни [2]. Тобто, хоча формально націоналізація проводиться у позавоєнний (у мирний) період, вона пов'язується з війною і поведінкою певної особи під час війни у зв'язку з чим є воєнною у сутнісному, а не у темпоральному розумінні. Одним з яскравих прикладів повоєнної націоналізації, пов'язаної з війною є конфіскація у січні 1945 року Французьким урядом компанії *Renault* [22, с. 2] за колаборацію з режимом Віші та Нацистами [17, с. 13] і її перетворення у *Regie Nationale Des Usines Renault* [23, с. 366]. У зв'язку з цим при застосуванні критерію обставин здійснення націоналізації варто також застосувати додатковий телеологічний критерій націоналізації.

За таких умов за критерієм обставин здійснення націоналізації можна поділити

на націоналізації мирного і воєнного часу, а за телеологічним на невоєнні та воєнні націоналізації. Воєнна націоналізація пов'язується з переходом права власності на майно до держави, що обумовлюється воєнними у тому числі оборонними цілями, зокрема забезпечення армії, захисту цивільного населення або економічного послаблення супротивника (заходи економічної війни). Своєю чергою невоєнні націоналізації переслідують переважно економічні, соціальні, політичні цілі і не пов'язуються з оборонними функціями держави.

Поєднання двох зазначених критеріїв дозволить поглибити зазначену класифікацію і диференціювати такі види націоналізацій: 1) невоєнні націоналізації мирного періоду; 2) невоєнні націоналізації воєнного часу; 3) воєнні націоналізації мирного часу; 4) воєнні націоналізації воєнного часу.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, необхідно констатувати, що, як показав досвід правового регулювання майнових відносин, націоналізація є невідлучним супутником інституту права власності. У різні історичні періоди вона застосовувалася з різних підстав і за різними юридичними механізмами, проте ніколи не існувало періоду, коли б націоналізації не існувало як явища. Це стосується у тому числі і періоду розвитку правових систем, що слідував за буржуазними революціями, одним з найбільших досягнень яких, власне, і виступав принципи недоторканості приватної власності.

У цілому слід констатувати, що питання націоналізації майна є переважно питанням балансу приватних і публічних інтересів. Очевидно, що приватно-правові інтереси не можуть повноцінно та ефективно забезпечуватися без публічно-правових механізмів, зокрема механізмів державного примусу. У той же час існування таких механізмів передбачає існування організованого державного регулювання суспільних відносин, функціонування інституцій державної влади, та й у цілому такого рівня розвитку та консолідації суспільства, яке передбачає існування держави як суб'єкта узгодження і збалансування приватних та публічних інтересів.

У зв'язку з цим значною мірою націоналізація рівно як і приватизація майна

є важливими інструментами досягнення окресленої вище мети на рівні економічних відносин, зокрема у контексті відносно оперативної реакції на специфіку економічних коливань, а також внутрішні й зовнішні виклики як-то соціально-економічні потрясіння, екологічні катаклізми, епідемії, епізоотії або війни, проти яких може протистояти лише організоване суспільство у цілому, а не переважно окремі особи.

У зв'язку з цим механізми націоналізації лише адаптуються під нові економічні, правові та соціальні реалії, проте не зникають назавжди. Сьогодні, наприклад, яскраво простежується тенденція до обмежень і «гуманізації» націоналізацій, зокрема шляхом встановлення виключних обставин для її проведення, чітких підстав реалізації і при цьому, як правило, супроводження компенсаторними елементами, що надає націоналізації характеру крайнього юридичного та економічного засобу вирішення проблем.

У цілому ж проведений аналіз дозволяє окреслити такий підхід, що узгоджує термінологічну складову піднятої проблеми. В якості найбільш широкій категорії необхідно розглядати категорію «націоналізація». Вона позначає практично будь-який перехід права власності від приватної особи (фізичної чи юридичної особи) у власність держави, незалежно від юридичної підстави такого переходу, будь-то договір, адміністративний акт чи рішення суду.

Далі існує необхідність диференціації націоналізацій за критерієм примусовості проведення на примусові та добровільні.

Примусова націоналізація проводиться незалежно від волі власника майна у той час як добровільна за його згодою або навіть ініціативою.

Далі примусові націоналізації необхідно подіяти за критерієм оплатності на конфіскацію, яка здійснюється безоплатно і, як правило, є покаранням за протиправну поведінку, а також експропріацію, яка є оплатним переходом майна у власність держави.

При цьому в умовах сьогодення націоналізації які здійснюються примусово та безоплатно і при цьому не є різновидом покарання особи слід вважати про-

типравними і водночас не стільки у контексті національного законодавства, яке може їх «легалізувати», а в аспекті принципів недоторканості права власності та верховенства права, сучасних стандартів забезпечення права людини, а також міжнародних норм, включаючи Загальну декларацію прав людини (1948) та Європейську конвенцію з прав людини (1950).

Добровільні націоналізації за критерієм оплатності варто поділяти на альтруїстичні, які передбачають добровільне безо-

платне відчуження майна його власником на користь держави за власною ініціативою або на прохання держави, а також комерційні, що є оплатною добровільною передачею майна його власником державі також за власною ініціативою або ж на запит держави.

За критерієм обставин і мети здійснення націоналізації можна поділити на 1) невоєнні націоналізації мирного періоду; 2) невоєнні націоналізації воєнного часу; 3) воєнні націоналізації мирного часу; 4) воєнні націоналізації воєнного часу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: Історико-правове дослідження. Харків: Легас, 2002. 352 с.
2. Hafsi T. Privatization and nationalization. *Encyclopedic Dictionary of Public Administration*. URL: https://dictionnaire.enap.ca/dictionnaire/docs/definitions/definitions_anglais/privatization.pdf.
3. Re E. D. The Nationalization of Foreign-Owned Property. *Minnesota Law Review*. 1952. Vol. 36. P. 323–342.
4. Flores F. P., Cunha Filho C. M. The Oil Nationalizations in Bolivia (1937) and Mexico (1938): A Comparative Study of Asymmetric Confrontations with the United States. 2020. *Latin American Research Review*. Vol. 55, Issue 4. P. 676–690.
5. Berger M. J. Biting the Hand that Feeds: The Taking Clause and AIG. *Journal of International Business and Law*. 2013. Vol. 12, Issue 2. Art. 16. URL: <https://scholarlycommons.law.hofstra.edu/jibl/vol12/iss2/16/>.
6. Guide on Article 1 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights: protection of property. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_1_Protocol_1_ENG.
7. Ezeoha A., Uche C. We will pay compensation from future profits: the nationalization of foreign business in post-colonial Uganda. *Business History*. 2022. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00076791.2022.2151585>.
8. Schmitthoff C. M. The Nationalization of Basic Industries in Great Britain. *Law and Contemporary Problems*. 1952. Vol. 16. P. 557–575.
9. Nationalization. *Cambridge Dictionary*. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/nationalization>.
10. Expropriation. *Cambridge Dictionary*. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/expropriation>.
11. Judgment of European Court of Human Rights of 23.11.2000, application No. 25701/94. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library>.
12. Mulder N. 'A Retrograde Tendency': The Expropriation of German Property in the Versailles Treaty. *Journal of the History of International Law*. 2020. Vol. 22. P. 507–535.
13. Nation. *Cambridge Dictionary*. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/nation> (access date: 18.09.2024).
14. Bognetti G. History of Western State-Owned Enterprises: From the Industrial Revolution to the age of Globalization. *The Routledge Handbook of State-Owned Enterprises*. Edited by L. Bernier, M. Florio, P. Bance. New-York / Abingdon: Routledge, 2020. 654 p.
15. Hanna T. M. A History of Nationalization in the United States. 1917–2009. 53 p. URL: https://thenextsystem.org/sites/default/files/2019-09/A_History_of_Nationalization_in_the_US-Hanna-NSP.pdf.
16. Chua A. L. The Privatization-Nationalization Cycle: the Link between Markets and Ethnicity in Developing Countries. *Columbia Law Review*. 1995. Vol. 95. No. 2. P. 223–303.

17. Cumbers A. A tale of two nationalizations: experiences of post 1945 public ownership in the UK and France compared. *International Journal of Public Policy*. 2019. Vol. 15, Issue 1. P. 5–20.
18. El Bernoussi Z. The postcolonial politics of dignity: From the 1956 Suez nationalization to the 2011 Revolution in Egypt. *International Sociology*. 2015. Vol. 30 (4). P. 367–382.
19. Caglioti D. L. Property Right in Time of War: Sequestration and Liquidation of Enemy Alien's Assets in Western Europe during the First World War. *Journal of Modern European History*. 2014. Vol. 12, No. 4. P. 523–545.
20. Anić T. Povijest poduzeća „La Dalmatienne“ – imovinskopravne mijene. *Radovi Zavoda za Hrvatsku Povijest*. 2016. Knjiga 48. S. 405–426.
21. Thouvenin J-M. History of implementation of sanctions. *Economic Sanctions in International Law and Practice*. London and New York: Routledge. Taylor & Francis Group. P. 83–92.
22. Hanley D. L., Kerr A. P. and Waites N. H. Contemporary France Politics and society since 1945. New York: Routledge, 2017. 317 p.
23. Freyssenet M. Renault: From Diversified Mass production, to Innovative Flexible Production. *One Best Way? Trajectories and Industrial Models of the World's Automobile Producers*. 1998. Oxford: Oxford University Press, P. 365–394.

REFERENCES:

1. Rubanyk, V. Ye. (2002). Instytut prava vlasnosti v Ukraini: problemy zarodzhennia, stanovlennia y rozvytku vid naidavnishykh chasiv do 1917 roku: Istoryko-pravove doslidzhennia [The Institution of Property Rights in Ukraine: Problems of Origin, Formation and Development from Ancient Times to 1917: A historical and legal study]. Kharkiv: Lehas, 352 s.
2. Hafsi, T. Privatization and nationalization. *Encyclopedic Dictionary of Public Administration*. Retrieved from: https://dictionnaire.enap.ca/dictionnaire/docs/definitions/definitions_anglais/privatization.pdf.
3. Re E. D. (1952). The Nationalization of Foreign-Owned Property. *Minnesota Law Review*. Vol. 36. P. 323–342.
4. Flores, F. P., Cunha Filho, C. M. The Oil Nationalizations in Bolivia (1937) and Mexico (1938): A Comparative Study of Asymmetric Confrontations with the United States. 2020. *Latin American Research Review*. Vol. 55, Issue 4. P. 676–690.
5. Berger, M. J. (2013). Biting the Hand that Feeds: The Taking Clause and AIG. *Journal of International Business and Law*. Vol. 12, Issue 2. Art. 16. Retrieved from: <https://scholarlycommons.law.hofstra.edu/jibl/vol12/iss2/16/>.
6. Guide on Article 1 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights: protection of property. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_1_Protocol_1_ENG.
7. Ezeoha, A., Uche, C. (2022). We will pay compensation from future profits: the nationalization of foreign business in post-colonial Uganda. *Business History*. Retrieved from: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00076791.2022.2151585>.
8. Schmitthoff, C. M. (1952). The Nationalization of Basic Industries in Great Britain. *Law and Contemporary Problems*. Vol. 16. P. 557–575.
9. Nationalization. *Cambridge Dictionary*. Retrieved from: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/nationalization>.
10. Expropriation. *Cambridge Dictionary*. Retrieved from: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/expropriation> (access date: 18.06.2023).
11. Judgment of European Court of Human Rights of 23.11.2000, application No. 25701/94. Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/library>.
12. Mulder, N. (2020). 'A Retrograde Tendency': The Expropriation of German Property in the Versailles Treaty. *Journal of the History of International Law*. Vol. 22. P. 507–535.
13. Nation. *Cambridge Dictionary*. Retrieved from: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/nation>.
14. Bognetti, G. (2020). History of Western State-Owned Enterprises: From the Industrial Revolution to the age of Globalization. *The Routledge Handbook of State-Owned Enterprises*. Edited by L. Bernier, M. Florio, P. Bance. New-York / Abingdon: Routledge, 654 p.

15. Hanna, T. M. A History of Nationalization in the United States. 1917–2009. 53 p. Retrieved from: https://thenextsystem.org/sites/default/files/2019-09/A_History_of_Nationalization_in_the_US-Hanna-NSP.pdf.
16. Chua, A. L. (1995). The Privatization-Nationalization Cycle: the Link between Markets and Ethnicity in Developing Countries. *Columbia Law Review*. Vol. 95. No. 2. P. 223–303.
17. Cumbers, A. (2019). A tale of two nationalizations: experiences of post 1945 public ownership in the UK and France compared. *International Journal of Public Policy*. Vol. 15, Issue 1. P. 5–20.
18. El Bernoussi, Z. (2015). The postcolonial politics of dignity: From the 1956 Suez nationalization to the 2011 Revolution in Egypt. *International Sociology*. Vol. 30 (4). P. 367–382.
19. Caglioti, D. L. (2014). Property Right in Time of War: Sequestration and Liquidation of Enemy Alien's Assets in Western Europe during the First World War. *Journal of Modern European History*. Vol. 12, No. 4. P. 523–545.
20. Anić, T. (2016). Povijest poduzeća „La Dalmatienne“ – imovinskopravne mijene. *Radovi Zavoda za Hrvatsku Povijest*. Knjiga 48. S. 405–426.
21. Thouvenin, J-M. History of implementation of sanctions. *Economic Sanctions in International Law and Practice*. London and New York: Routledge. Taylor & Francis Group. P. 83–92.
22. Hanley, D. L., Kerr, A. P. and Waites, N. H. (2017). Contemporary France Politics and society since 1945. New York: Routledge, 317 p.
23. Freyssenet, M. (1998). Renault: From Diversified Mass production, to Innovative Flexible Production. *One Best Way? Trajectories and Industrial Models of the World's Automobile Producers*. Oxford: Oxford University Press, P. 365–394.